

УДК 911.3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ «ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ»

Пилипенко І.О.,
кандидат географічних
наук, доцент,
декан факультету біології,
географії і екології
(Херсонський державний
університет)

Виявлено гносеологічні аспекти дослідження систем типу «центр – периферія» в контексті геопросторової парадигми. Показано, що геопросторова парадигма як міждисциплінарна загальнонаукова методологія дозволяє найповніше характеризувати системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності та описати їх у контексті концепції «центр – периферія». Обґрунтовано, що гносеологічні моделі дослідження систем «центр – периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну модель, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації, спочатку позиційної (ареальної, територіальної), а потім аналітичної, ознакової, та їх науковий опис. **Ключові слова:** географічний простір, геопросторова парадигма, центр, периферія.

Выявлены гносеологические аспекты исследования систем типа «центр – периферия» в контексте геопространственной парадигмы. Показано, что геопространственная парадигма как междисциплинарная общенаучная методология позволяет наиболее полно характеризовать системно-структурные, динамические, функциональные аспекты возникновения и сохранения геопространственной неоднородности и описать их в контексте концепции «центр – периферия». Обосновано, что гносеологические модели исследования систем «центр – периферия» включают реальную, перцептуальную и концептуальную модель, выделение которых отображает познание человеком на протяжении жизни географической дифференциации, сначала позиционной (ареальной, территориальной), а потом аналитической, качественной, и их научное описание. **Ключевые слова:** географическое пространство, геопространственная парадигма, центр, периферия.

Pylypenko I. METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH GEOSPATIAL IN CONTEXT OF THE CONCEPT "CENTER – PERIPHERY" Gnoseological aspects of research of systems of type "center – periphery" in a context of a geospatial paradigm are revealed. It is shown that the geospatial paradigm as interdisciplinary general scientific methodology allows to characterizes most full system-structural, dynamic, functional aspects of occurrence and preservation of geospatial heterogeneity and to describe them in a concept context "center – periphery". It is proved that gnoseological models of research of systems "center – periphery" include real, perceptual and the conceptual model, which allocation displays knowledge the person throughout a life of geographical differentiation, at first item (areal, territorial), then analytical, qualitative, and their scientific description. **Key words:** geographical space, geospatial paradigm, center, periphery.

Постановка проблеми. Інформація про географічний простір, накопичена в різних культурних вимірах, її обсяг, склад, структура, територіальні відмінності,

особливості поширення зумовили ситуацію, коли на межі ХХ – ХХІ ст. головним предметом географічних досліджень став аналіз геопростору. Цьому сприяло

також остаточне утвердження як методологічного інструментарію в суспільній географії системної парадигми. Такі методологічні здобутки дозволили повному підійти до проблем організації геопростору (у вузькому змісті – території). І хоча ця проблема за своїм змістом, характером насправді є міждисциплінарною, лише суспільна географія може повною мірою здійснити комплексний аналіз розвитку території (регіону) відповідно до різноманіття його позиційних, природно-ресурсних, демографічних, економічних, геополітичних характеристик.

Геопросторова парадигма нині є гносеологічно співмірною з такими загальнонауковими парадигмами, як інформаційна, системно-структурна, кібернетична тощо. Геопросторовий підхід, дозволяючи пізнати простір і закономірності його організації (саме це є однією з основних цільових настанов географічної науки), стає відправною точкою майже всіх регіональних досліджень, причому навіть негеографічного змісту. Це дозволяє акцентувати процес географізації наукового знання, який було відмічено ще з 1970-х рр. [1, с. 110] та який зараз прогресує.

Природна, соціально-економічна, етнокультурна неоднорідність геопростору, яка є найбільш поширеним предметом географічних досліджень, описується різними моделями, концепціями, теоріями, серед яких концепцію «центр – периферія» вважаємо найбільш універсальною, оскільки вона дозволяє визначити системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності. Саме тому, на наше переконання, визначення гносеологічних аспектів дослідження систем «центр – периферія» в контексті ідей геопросторової парадигми є актуальним.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанням геопросторового розвитку присвячено значну кількість робіт не лише в галузі географії, а й економіки, політології, історії тощо. Серед таких можна назвати праці, присвячені загальним питанням просторового розвитку та його аналізу, П. Хаггета, О.М. Смірнова, Б.С. Хорєва, Б.Б. Родомана, П.Я. Бакланова, О.Г. Топчієва, Ю.А. Гаджієва, А.В. Гульбасова, А.Г. Гранберга та інших учених. Структуру геопросторової парадигми (яка складає методологічне підґрунтя дослідження систем «центр – периферія»), її гносеологічні аспекти та загальнонаукове значення охарактеризовано в багатьох розвідках [1; 3; 4; 6; 9]. Відносини в системах типу «центр – регіони», «центр – периферія» докладно проаналізовано в працях О.В. Грицай, Г.В. Іюффе, А.Й. Трейвиша, В.М. Котлякова, А.В. Руденко та інших науковців.

Метою статті стало виявлення гносеологічних аспектів дослідження систем «центр – периферія» в контексті ідей геопросторової парадигми. Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання:

- розкрити розуміння категорії географічного простору у світлі окремих концепцій і парадигм, наукових течій;
- окреслити основні гносеологічні риси різних моделей геопростору як об'єкта пізнання;
- визначити основні складові параметризації геопростору під час досліджень систем «центр – периферія».

Виклад основного матеріалу дослідження. У загальнонауковому розумінні простір і час виступають категоріями насамперед філософськими, оскільки це найдавніші поняття людської культури, які проходять через усю історію науки й філософії, залишаючись осередком глибоких філософських і наукових проблем. У «Новому тлумачному словнику

української мови» зазначено: «Простір – це форма існування матерії, що відображається в тримірній системі координат, має певну протяжність та обсяг і виражає порядок розташування, співіснування й відокремленість речей одна від одної» [8, с. 53]. Тому під «географічним простором» можна розуміти сукупність географічних об'єктів у тримірному відображенні, розташованих на конкретній території, що постійно розвиваються в часі та є тісно взаємозв'язаними. Загалом у географічному середовищі категорія простору вже давно має достатньо конкретний характер (геопростір – простір земної поверхні) і виконує важливі пізнавально-методологічні функції. Як зауважує Е.Б. Алаєв, для географів геопростір завжди є формою, нерозривно пов'язаною зі змістом – територією (або геоторією) [1, с. 104].

До концепції простору й часу, незважаючи на її високий філософський статус, можна досить легко прийти, відштовхуючись від повсякденного досвіду та доводячи існування абсолютного (незалежного) і не обмеженого протяжністю простору й абсолютного часу, що проходить незалежно від подій у світі, за власним первісним і незмінним ритмом. Осягнути поняття географічного простору допомагає координатизація простору – осмислення себе в просторі.

Відзначимо при цьому, що координатизація простору хоч і є насамперед сферою діяльності географів, проте притаманна також будь-якому людському організму як властивість визначати й запам'ятовувати просторові характерні об'єкти навколишнього світу. В.О. Шевченко бачить витоки такої властивості людини – координуватися, орієнтуватися в просторі – у «початковому (або вродженому) центризмі» [10, с. 17]. Наголосимо, що кожна людина, з віком розвиваючи й удо-

сконалюючи свою систему координації в просторі (фактично пізнаючи геопростір на побутовому рівні), паралельно пізнає географічну диференціацію, спочатку позиційну (ареальну, територіальну), а потім аналітичну, ознакову. Саме це, на нашу думку, приводить до виникнення перцепційних моделей центру (концентрації певних об'єктів, явищ тощо) та периферії як невід'ємного його атрибуту.

У загальнонауковій методології принцип предметного простору вже є добре відомим. Будь-яка множина об'єктів і явищ, між якими існують певні взаємодії та відношення, може розглядатися як предметний простір: множина фізичних тіл утворює реальний світ – фізичний простір; сукупність суспільних взаємин населення формує соціальний простір; політичний простір утворює сукупність політичних об'єктів і структур та відношень між ними; космічний простір формує всесвіт; економічний простір утворює сукупність господарських об'єктів та відношень між ними; правовий простір (правове поле) формує множину суб'єктів, пов'язану правовими взаєминами, тощо.

Отже, сукупність географічних об'єктів та множина відношень і взаємодій між ними об'єктивно формують географічний простір. Оскільки географічні об'єкти розміщуються на земній поверхні та є її складовими, геопростір являє собою частину реального земного фізичного простору. Географічний простір (геопростір) – абстраговане й ідеалізоване представлення ландшафтної оболонки Землі або окремих її частин, яку розглядають водночас як реальний фізичний простір.

Зауважимо, що в українській суспільній географії поняття географічного простору, геосистеми, геоструктури вперше було обґрунтовано й запроваджено ще в 1940-і рр. О.М. Смирновим у межах районного теоретико-методологічного напрямку в

економічній географії. Його прихильниками, окрім О.М. Смирнова, були також О.Т. Ващенко, О.Т. Діброва, І.Ф. Мукомель, К.П. Пяртлі, Ф.Н. Трипілець, В.Д. Поданчук та інші вчені [5].

У контексті геопросторової парадигми як базової загальнонаукової О.Г. Топчієв наголошує, що головною особливістю географічних об'єктів, тобто об'єктів, що складають ландшафтну оболонку Землі й досліджуються географами, є їх місцезнаходження – фіксовані місця на земній поверхні [9, с. 167]. Однак у власне географічних дослідженнях головним аспектом виступає аналіз сусідства об'єктів і явищ на земній поверхні, більшого чи меншого впливу об'єктів один на одного залежно від їхніх місць (місцеположень).

На думку російських географів [2], саме перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору стало початком формування нової дослідницької парадигми – геопросторової. Вони вважають, що географія, адекватно сформулювавши проблему простору, здійснила позитивний вплив на суміжні науки, продемонструвавши свій величезний світоглядний потенціал.

Показово, що хорологічна концепція (саме в межах якої, як правило, проводяться дослідження геопростору) переживає добу своєрідного відродження, ставши основою постмодерну в географії. Зокрема, російський географ Д.Н. Замятін розробляє концепцію географічних образів – фактично спадкоємицю хорологічної концепції [4]. Постмодерністське бачення формує тип мислення, заснований на деконструкції традиційних соціокультурних уявлень та заміні їх образами – метафорами. На певний фізичний, соціально-економічний, політичний субстрат накладаються шари створюваних різними суспільними силами політико-географічних образів, які, відокремившись від своїх реальних

прототипів, живуть власним життям. У цих образах химерно сплітаються географічні, культурологічні, історіософські, економічні, політичні поняття й уявлення. Географічні образи одних і тих самих об'єктів здатні набувати різних форм залежно від цілей, інтересів, уподобань їх творців. Вони переплітаються у своєрідні символи, згруповані знаки, що лише приблизно передають уявлення про реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти.

Водночас акцентуємо, що в контексті такого бачення будь-яка формалізація та параметризація стають практично неможливими, тому розробка заходів регіональної політики, прогнозування регіонального розвитку потребують повернення до більш класичної геопросторової парадигми та її методологічного апарату.

У вітчизняній суспільній географії є також пропозиції доповнити фундаментальне поняття «географічний простір» новим поняттям – «інформаційно-суспільно-географічний простір» [7]. Обґрунтовується, що сучасний соціальний запит вимагає суспільно-географічного дослідження геопросторових об'єктів, відношень і зв'язків на більш високому методологічному рівні (на основі синергетичної парадигми). Дослідження інформаційного обміну є важливим для розуміння загальних закономірностей взаємного зв'язку всіх процесів і явищ у глобальній геопросторовій системі, для науково обґрунтованого оптимального інформаційного управління нею.

Наголосимо, що специфіку географічних досліджень визначає насамперед аналіз місцеположень об'єктів, їх топологічних і позиційних властивостей. Аналіз геопростору – головний напрям дослідження географічної оболонки, за яким об'єкти розглядаються за їх місцезнаходженням, про-

сторовими відношеннями та взаємодіями, їх просторовою (територіальною) впорядкованістю й організацією. Підкреслимо, що застосування концепції географічного простору під час дослідження відразу ставить конкретні методичні питання формалізації простору, його метризації (встановлення певної мет-

рики), параметризації, визначення головних просторових характеристик, внутрішньої диференціації на «підпростори» тощо.

У контексті дослідження систем типу «центр – периферія» окреслимо основні гносеологічні риси різних моделей геопростору як об'єкта пізнання (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Особливості геопростору в різних гносеологічних моделях*

ГЕОПРОСТІР			
<i>Аспекти пізнання</i>	<i>Реальна модель</i>	<i>Перцептуальна модель</i>	<i>Концептуальна модель</i>
Змістовність	Фізично насичений	Змістовно неоднорідний	Формалізований
Вимірність	Тривимірний	Двовимірний поляризований	n-вимірний ознаковий, регіоналізований у межах концепції «центр – периферія»
Рівень однорідності	Континуальний	Дискретний	Граничний
Характер сприйняття	Об'єктивний	Суб'єктивний	Об'єкт-суб'єктний

* Розроблено автором

Суспільство реагує на геопростір, його характеристики ступенем освоєння, різноманіттям видів господарської діяльності, форм розселення тощо. Зауважимо, що одні й ті ж характеристики геопростору люди сприйматимуть по-різному. Така «перцепційна» неоднорідність геопростору проявляється насамперед у формуванні відчуття розмірності, дискретності геопростору (який у фізичному плані є континуальним), а далі приводить до пошуку моделей формалізації, параметризації цієї неоднорідності. Саме тому типовим завданням географічних досліджень є зазвичай пояснення територіальної (просторової) неоднорідності розміщення людей, природних ресурсів, господарської діяльності. Цінність аналізу такої неоднорідності полягає в можливості по-

дальшого просторового впорядкування, прогнозування та планування.

Геопростір має ієрархічну структуру, що знаходиться в стані динамічної нерівноваги. Ієрархічним структурам притаманні такі властивості:

- кожна підсистема структури є або керуючою, або підпорядкованою;
- завжди існує хоча б одна підпорядкована підсистема;
- основна ознака – вертикальна декомпозиція, пріоритет дії підсистем верхнього рівня та залежність функціонування й розвитку підсистем нижчого рівня;
- наявність лідируючої підсистеми залежно від рівня впливу на інші підсистеми [3, с. 55–57].

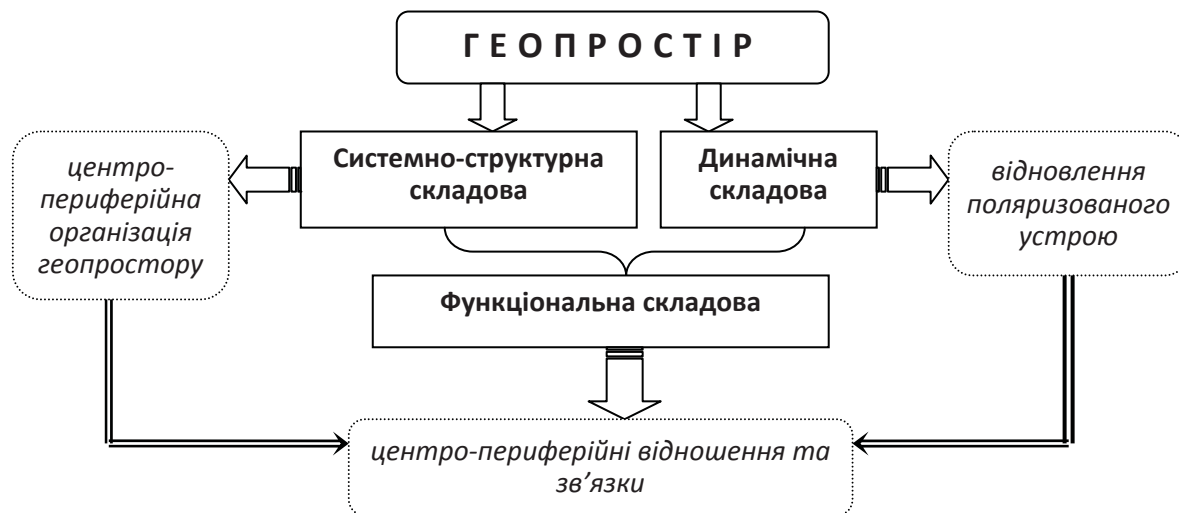

Рис. 1. Складові параметризації геопростору під час дослідження систем «центр – периферія»

Примітка: розроблено автором

У такому контексті можна стверджувати, що в найбільш простому (універсальному) вигляді геопростір має центр-периферійну будову. Розуміючи, що з наукової точки зору це досить спрощене уявлення про складну просторову структуру території, не можемо не зауважити, що саме центр-периферійні схеми роблять свій внесок у методологію більш детальних і складних суспільно-географічних, гео економічних, геополітичних досліджень.

Зауважимо, що з такої позиції дослідження й параметризації потребують насамперед системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення та підтримання геопросторової неоднорідності, які ми розглядаємо крізь призму концепції «центр – периферія» (див. рис. 1.).

Висновки. Таким чином, суспільна географія досліджує геопростір як системно організовану просторово координовану (у тримірному евклідовому просторі) форму буття матерії. Аналіз геопростору – головний напрям

географічних досліджень, за яким об'єкти розглядаються за їх місцезнаходженням, просторовими відношеннями та взаємодіями, просторовою (територіальною) впорядкованістю та організацією.

Геопросторова парадигма як міждисциплінарна загальнонаукова методологія дозволяє найповніше охарактеризувати системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності та описати їх у контексті концепції «центр – периферія».

Гносеологічні моделі дослідження систем типу «центр – периферія» включають реальну, перцептуальну та концептуальну модель, виділення яких відображає пізнання людиною протягом життя географічної диференціації, спочатку позиційної (ареальної, територіальної), потім аналітичної, ознакової, та їх науковий опис. Саме це, на наше переконання, приводить до виникнення перцепційних, а пізніше й концептуальних моделей дослідження систем типу «центр – периферія».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Голубчик М.М. География, региональные исследования и региональная наука / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов, А.М. Носонов // Регионоведение. – Саранск, 2000. – № 3–4. – С. 142–146.
3. Дзенис З.Е. Методология и методика социально-экономгеографических исследований / З.Е. Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
4. Замятин Д.Н. Метагеография: пространство образов и образы пространства / Д.Н. Замятин. – М. : Аграф, 2004. – 512 с.
5. Матвієнко В.М. Етапи і напрямки формування української суспільно-географічної думки / В.М. Матвієнко // Історія української географії: всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – Вип. 2. – С. 77–82.
6. Мажар Л.Ю. Территориальные социально-экономические системы и региональное развитие / Л.Ю. Мажар, А.И. Чистобаев // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7 «Геология. География». – 2006. – Вып. 1. – С. 80–89.
7. Немец К.А. Информационное взаимодействие социальных и природных систем : [монография] / К.А. Немец. – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 428 с.
8. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконті, 2001– . – Т. 3 : А–К. – 2001. – 864 с.
9. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : [навч. посібник] / О.Г. Топчієв. – О. : Астропринт, 2005. – 632 с.
10. Шевченко В.О. Центризм та центричність в географії / В.О. Шевченко. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 160 с.